

ՀԱՅ ԿԻՆԸ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ. ԴՐՎԱԳՆԵՐ

Վերծինե Գ. Սվազյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան

Տակավին 1955 թվականից ի վեր, ինչպես Հայաստանի տարբեր շրջաններում, նույնպես և Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Հունաստան, Ֆրանսիա, Իտալիա, Կանադա, ԱՄՆ և Թուրքիա կատարած անձնական կամ գիտաժողովային կարճատև ուղևորությունների ընթացքում գրի են առել, ձայնագրել, տեսագրել և ուսումնասիրել Հայոց ցեղասպանությունից վերապրող ականատեսների, այդ թվում նաև կին ականատեսների հաղորդած հուշ-վկայություններն ու երգ-վկայությունները, որոնք հուշերի և պատմական գրույցների հետ միասին նույնպես ժողովրդի պատմական հիշողության անբաժան մասն են կազմում:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա, ականատես վերապրող, հայ կանայք, հուշ-վկայություն, պատմական երգ-վկայություն

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 14.02.2024: Ընդունվել է տպագրության 24.05.2024:

The article was submitted on 14.02.2024 and accepted for publication on 24.05.2024.

Статья поступила 14.02.2024 и была принята к публикации 24.05.2024.

Ինչպես հղել՝ Վերծինե Գ. Սվազյան, «Հայ կինը ցեղասպանության և ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի ընթացքում. դրվագներ», *Յեղասպանագիտական հանդես* 12, no. 1 (2024), 49-62:
How to cite: Verjine G. Svazlian, “The Tragic and Heroic Events of the Armenian Genocide According to the Testimonies of the Women Eyewitness Survivors,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 12, no. 1 (2024): 49-62.

Как сослаться: Вержине Г. Свазлян, “Армянская женщина во время геноцида и героических самооборонительных сражениях,” *Цехаспанagitakan андес* 12, no. 1 (2024): 49-62.

Ներածություն

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ պատմական բնույթի երգերը (հայերեն և թուրքալեզու) իրենց թեմատիկ ինքնատիպությամբ ու գաղափարական բովանդակությամբ ոչ միայն նորույթ են հայ բանագիտության և ցեղասպանագիտության բնագավառում, այլև դրանց շնորհիվ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ իր բնորոշ կողմերով: Հետևաբար, հորինվելով հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունների ներքո, այդ կարգի ժողովրդական երգերը ևս հագեցած են պատմականությամբ և ունեն հավաստի վավերագրերի արժեք:

Ականատես վերապրող հայ կանանց հաղորդած ողբերգական երգերը

Պատմական երգերը հորինողները գերազանցապես եղել են հայ կանայք: Նրանք իրենց զավակներին ներարկել են լինել քաջ և անողորթ թշնամու նկատմամբ: Ձեյթունցի հայ մայրերն իրենց բարբառով օրորոցայիններ են երգել՝ դաստիարակելով նոր

սերունդներին: Ջեյթունցի ակնաստես վերապրող *Գայանե Ապուրդյանը* (ծնվ. 1909 թ.) իրենց բարբառով հաղորդել է հետևյալ օրորոցայինը.

«*Բոլուզս վօղը գորաջ մը գունա,
Կիդէնը փոէ լէաշը դուշմունա,
Այծօթ արքջօն թիֆօնգը բէջը
Դալմըշ բիդ ինա դէօգիւշան մէջը:
Օ, օ, օ, օ, բօլնուզ, օ»:*

«*Որդիս վաղը կդառնա կտրիճ,
Թշնամու դիակը կփոռ գետնին,
Արծաթ օղակով հրացանն ուսին
Ինքնամոռաց նա պիտի կովի:
Օ, օ, օ, օ, որդիս, օ»¹:*

Համազգային աղետի հոգեբանական ազդեցությունը յուրովի է ընկալվել յուրաքանչյուր կնոջ կամ աղջկա կողմից: Այդ մղձավանջային տպավորություններն այնքան գորեղ ու խորն են եղել, որ հաճախ նաև բանաստեղծական ձև են ստացել, ինչպես մշեցի վերապրող *Շողեր Տոնտյանի* (ծնվ. 1901 թ.) հյուսած ողբը, որը հեղինակը հաղորդել է արցունքներով և հառաչանքներով.

«...Գիշեր ու գոր լաց ու ողբ եմ ես լսում,
Չունիմ հանգիստ, չունիմ դադար, չունիմ քուն,
Աչքս փակում՝ մեռելներ եմ միշտ տեսնում,
Կորցրեցի ազգ, բարեկամ, հող ու տուն...»²:

Ի բնե հուզական և զգացմունքային կանայք անմիջականորեն իրենց վտիտ ուսերին են կրել հայերի տեղահանության, արտրի և կոտորածների ամբողջ տառապանքների ծանրությունը: Ուստի նրանք հանգամանորեն և պատկերավոր կերպով են նկարագրել իրենց աչքերով տեսածներն ու իրենց հոգու խորքում զգացածները:

Սուլթան Համիդի իշխանության տապալումից և 1908 թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո, կառավարության գլուխն անցած երիտթուրք ղեկավարները, որդեգրելով Սուլթան Համիդի ջարդարար քաղաքականությունը և դավանելով պանթուրքական ու պանիսլամական գաղափարախոսությունը, ձգտում էին ոչ միայն պահպանել Օսմանյան կայսրությունը, այլև բռնությամբ ոչնչացնել կամ ձուլել, թուրքացնել հայերին և մյուս հպատակ ժողովուրդներին, ստեղծել համաթուրանական տերություն Միջերկրականից մինչև Արալյան ծով:

Պատմաքաղաքական այդ հանգամանքներում է կազմակերպվել Ադանայի կոտորածը 1909 թ.: Երեք օրերի ընթացքում ավերվում և հրկիզվում են բազմաթիվ հայկական քաղաքներ ու գյուղեր: Նահատակվում է շուրջ 30.000 անմեղ հայ: Իսկ Մուսա լեռը, Դյորալյոլը, Հաճընը, Սիսը, Ջեյթունը, Շեյխ Մուրադը, Ֆընտըճագը և մի շարք այլ բնակավայրեր, իրենց հերոսական ինքնապաշտպանությամբ, կասեցնում են տասնյակ հազարավոր թուրքերի հարձակումը և փրկվում են ջարդերից:

Ըստ էության, այդ Մեծ եղեռնի սկիզբն էր, երբ երիտթուրքերը տենդորեն նախա-

1 Վերծինե Սվազլյան, *Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը* (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1994), 117:

2 Վերծինե Սվազլյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականաբես վերապրողների վկայություններ* (Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2011) (այսուհետև՝ Սվազլյան – Սվ. 2011, Վկայություն – Վկ.), Սվ. 2011, Վկ. 437, էջ 583:

պատրաստվում էին հիմնովին բնաջնջել հայ ժողովրդին՝ սպասելով հարմար առիթի: Այդ առիթն ստեղծվեց, երբ բռնկվեց Առաջին աշխարհամարտը:

1915 թ. փետրվարին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունն ստեղծում է հատուկ հանձնաժողով՝ «Երեքի գործադիր կոմիտե» (Բեհաեդդին Շաքիր, Դոկտ. Նազրև, Միդիաթ Շյուքրի) Թուրքիայի հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար:

Թուրքիայում ապրող քրիստոնյա ազգերի, այդ թվում նաև հայերի համար մեծագույն չարիք էր դարձել ընդհանուր զորահավաքը (*Seferberlik* - թուրք.): 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց, զորակոչի անվան տակ, ներգրավում էին աշխատանքային գումարտակների (*Amelé tabour* - թուրք.) մեջ և, ըստ ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հատուկ հրահանգի, աչքից հեռու, ծածուկ վայրերում՝ սպանում:

Այդ մասին է վկայել թոքաթցի վերապրող *Աննիկ Մարիկյանի* (ծնվ. 1892 թ.) երգած երգերը, որոնք մեզ է հաղորդել նրա հարսը՝ *Մարի Երկաթը* (ծնվ. 1910 թ., Ադաբազար).

«Ձենքը ձեռքս չտվին, Ամելե թաբուր գրեցին,
Թոքաթի Եաթմիշ գյուղը չորս օրեն կարճ էր,
Եաթմիշի քարերը կոտրելու խարճ էր...
...Կերթամ, կերթամ, զինվոր ես կերթամ,
Քար կոտրելու ես կերթամ»³:

Իսկ Ամելե թաբուրում աշխատողների վախճանը նախօրոք որոշված էր՝ մահ.

«Զինվորներին Բալու տարին,
Մայրեր-քույրեր նստան լացին,
Անտեղը շատ փոսեր փորեցին,
Անկե վերջն ալ մեջը թաղվեցին»⁴:

Արցունքներով վերհիշել է բալուցի *Հազարիսան Թորոսյանը* (ծնվ. 1902 թ.):

Թուրքական զորահավաքին հաջորդել է զինահավաքը, որն ուղեկցվել է համատարած շուրջկալներով: Այդ ընթացքում «զենք» հավաքելու պատրվակի տակ թուրք ոստիկաններն ավերել են հայերի տները, կողոպտել նրանց ունեցվածքը, ձերբակալել, սպանել շատերին:

Զորահավաքին ու զինահավաքին հաջորդում է հարյուրավոր հայ մտավորականների ձերբակալությունը, որպեսզի հայ ժողովուրդը զրկվի ոչ միայն իր ռազմունակ ուժից, այլև՝ ղեկավար մտքից:

Ամենուրեք փակվում են հայկական դպրոցներն ու վարժարանները:

Հայկական կրթական օջախների հետ ավերվում են նաև հայկական եկեղեցիները:

3 Սվ. 2011, Վկ. 390, էջ 572:

4 Սվ. 2011, Վկ. 391, էջ 572:

Վանի շրջակա գյուղերում թուրքերը հասցրել էին տեղում բնաջնջել հազարավոր հայերի: Ուստի, ինչպես Վանում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Յոզղատում, Շապին-Գարահիսարում և այլ վայրերում հայերը դիմում են ինքնապաշտպանության: Այդ է վկայում նաև ժողովրդական երգը, որը հաղորդել է *Միլիա Բյուզանդյանը* (ծնվ. 1908 թ., Վան).

«Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Ձայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր,
Այնպես կգոռան ու կիրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն»⁵:

Սակայն ո՛չ Եվրոպան և ո՛չ Ամերիկան չմիջամտեցին, միայն հայ կամավորներն ու ռուսական բանակի զինվորներն էին սատար կանգնում անօգնական ժողովրդին:

1915 թ. մայիսին սկսվում են զանգվածային ձերբակալություններն ու սպանությունները: Թուրքերով և չերքեզներով շրջապատված հայության վիճակն օրեօր ծանրանում է: 1915 թ. հունիսի 2-ին բանտից ազատված ավագակների խուժանը թուրք ոստիկանների հետ հարձակվում է Շապին-Գարահիսարի շուկայի վրա, և սկսվում է կողոպուտը, իսկ հայ խանութպաններին ձեռքերը կապկպած տանում են բանտ:

1915 թ. հունիսին շապինգարահիսարցիները գործի են անցնում՝ քանդում են փողոցների սալահատակները և պատնեշներ են բարձրացնում, տղամարդիկ դիրքեր են կառուցում, ապա կանայք տուրակներ են կարում, որոնց մեջ երեխաները ավագ են լցնում՝ պատապարվելու համար: Հայկական որոշ տներում մարտկոցներ են տեղադրում: Նախահարձակ թուրք հրոսակալամբերին հայերն արժանի հակահարված են տալիս:

Հաջորդ օրը թուրքական թնդանոթների ուժեղացումից հրդեհվում է հայկական Պարտեզ թաղամասը և ավերում շուրջ 3 հազար փայտաշեն տներ: Անօթևան մնացած կանայք և երեխաները՝ շուրջ 5.062 հոգի, ստիպված նահանջում են մոտակա բարձունքին կառուցված հնամենի բերդը: Թուրքերը շրջապատում են բերդը: Սկսվում է երկողմ հրաձգություն: Շուտով թուրքերը, համալրում ստանալով Մեքաստիայից, գերմանական սպաների ուղեկցությամբ սկսում են ուժեղացնել բերդը:

Հունիսի 23-ին թնդանոթների անընդմեջ համազարկերով, թուրքերը գրավում են Բերդի դարպասը: Երկու հայ երիտասարդ պաշտպաններ, կենաց-մահու պայքար են մղում 70 թուրք զինվորների դեմ, որոնց հաջողվել էր, ժայռի վրա մագլցելով հասնել բերդի դարպասին: Դրությունը ճակատագրական էր, անհրաժեշտ էր մի ռումբ հասցնել բերդի դարպասի պաշտպաններին: Հանկարծ 14-ամյա Հմայակ Թեքելյանը խաչակնքվում է և, վերնազգեստը հանելով, մեջն է փաթաթում վտանգավոր ռումբը և վազում դեպի դարպասը, բայց մոտակա քարանձավի առաջ փոքրիկ հերոսն արյունվա ընկնում է գնդակների տարափի տակ: Քարայրի միջից կանացի մի ձեռք զգուշորեն

5 Սվ. 2011, Վկ. 628, էջ 619:

վերցնում է ռումբը և շարտում թուրքերի վրա, որոնք սպանվում են: Բայց բերդի ներսում կուտակված դիակների նեխումից արդեն համաճարակ էր սկսվել: Այդ անելանելի վիճակում նրանք որոշում են կոկոդների գիշերային հարձակումով ճեղքել թշնամու պաշարման օղակը, դուրս գալ հարևան շրջանները բերդում գտնվողներին փրկելու հույսով: Բերդում մնացած հայ կանանցից շատերը թշնամուն չհանձնվելու համար թույն են խմում, իսկ մյուսները՝ նետվում են անդնդախոր ձորը, որպեսզի փրկեն հայ կնոջ պատիվը:

Այդ օրերին շապինգարահիսարցի մայրերը հյուսել են տխուր, բայց խրոխտ ժողովրդական երգը.

«Դ-ա շապիկն է այն քաջ մարդուն, բալա ջան,
Որ քեզի հայր էր կոչվում, օրոր, օրոր, բալա ջան,
Դ-ե մեծացիր, շուտ բոյ քաշիր, բալա ջան,
Վատի արյուն ծծել սորվիր, օրոր, օրոր, բալա ջան»⁶:

Եվ երբ ռուսական զորքերը նահանջում են, ստիպված նրանց ետևից Արևելահայաստան են գաղթում նաև Վանի, Սասունի, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Մուշի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Բաբերդի, Էրզրումի և այլ բնակավայրերի հայերը: Նրանք արցունքներով, բայց ճարահատված թողնում են իրենց Երկիրը՝ իրենց հագարամյա պատմական բնօրրանը, ու, մղկտալով, ընկնում են գաղթի ճամփան: Այդ աննկարագրելի ազգային մեծ վիշտն իր հորինած եղերերգի մեջ է խտացրել մշեցի վերապրող օժտված *Շողեր Տոնոյանը* (ծնվ. 1901 թ.).

«Աստեր թողինք Մշո անուշ դաշտ-դուրան,
Սուրբ օթևան, տուն ու տանիք ու վաթան,
Մատուռ ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետրան,
Մնաց անտեր, մնաց՝ ընկավ շան բերան»⁷:

Գաղթի ճամփան իսկական ողբերգություն էր, պատմել են կին ականատեսները: Հատկապես Բանդիմահու կամրջի մոտ, որտեղ հոսում էր Բերկրիի փրփրադեզ գետը: Այնտեղ շատերն են զոհվել: Գաղթի այդ ահավոր տպավորությունների անմիջական ազդեցության տակ է հորինվել ժողովրդական հետևյալ պատկերավոր երգը, որը հյուսել է բանաստեղծական շնորհքով օժտված *Վարսենիկ Աբրահամյանը* (ծնվ. 1905 թ., Վան).

«Բերկրու Սև սարից թուրքը իջավ ցած,
Հազար-հազար դիակներ փովան.
Վերան ըլնես դու, Բերկրու անխիղճ գետ,
Հազար-հազարով արյուն խմող գետ»⁸

6 *Յուշամարեան Մեծ եղևնի*, խմբ. Գ. Ահարոնեան (Պէյրուք, 1965), 780:

7 Սվ. 2011, Վկ. 628, էջ 630:

8 Սվ. 2011, Վկ. 438, էջ 584:

Ճանապարհին մարդկային անհաշիվ զոհեր տալով՝ ունեզրկված, ուժասպառ, թուրք և քուրդ ջարդարարների կրակոցներից հազիվ ճողոպրելով, ճամփին անթաղ մեռելներ թողնելով, փոշու ամպերի միջով առաջ էր շարժվում արևմտահայ գաղթականների անվերջանալի մարդկային հեղեղը, որի սկիզբը, հայ կամավորների և ռուսական բանակի զինվորների օգնությամբ, արդեն Արաքս գետն անցնելով, հասել էր Ս. Էջմիածին և ծվարել վանքի պատերի տակ, իսկ մյուս ծայրը՝ դեռ Արևմտյան Հաստատանում էր...

Ահավոր մղձավանջ ապրեց նաև Կիլիկիայի հայությունը: 1915 թ. գարնանից սկսվում է Կիլիկիայի հայության բռնագաղթն ու կոտորածը: Մեկը մյուսի հետևից դատարկվում է Մարաշը, Այնթապը, Հաճընը, Անտիոքը, Իսկենդերունը, Քեսաբը և այլ հայաբնակ վայրեր:

Տարագրության, աքսորի ճամփաներին ոստիկաններն ու զինվորական համագետտ հագած բանտերից դուրս բերված ոճրագործ մարդասպանները կողոպտում, թալանում էին բոլորին, առևանգում, պատվազրկում կանանց ու աղջիկներին:

Հայերի բնաջնջումն իրականացվում էր ն տեղերում և թե՛ աքսորավայրերում՝ Միջագետքի անծայրածիր անապատներում, հատկապես Ռաքքայում, Հավրանում, Ռաս-ուլ-Այնում, Մեքքենում, Սուրուճում, Դեյր էլ Զորում և այլուր:

1956 թ. Երևանի Վարդաշեն թաղամասում ականատես-վկա վերապրող *Եղիսաբեթ Քալաշյանը* (ծնվ. 1888 թ., Մուսա լեռ) մեզ պատմել է.

«Արաքստանի անապատում մեր եղած ժամանակ կենդանիների պես էինք՝ ո՛չ հագուստ, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ լվացվել, ո՛չ խմել...: Բնական պետքի համար անգամ ժանդարմը գլխուդ կայնած կըլլար. ո՛չ կին կճանչնային, ո՛չ աղջիկ, ո՛չ նամու...: Կերակու՞ր, ի՞նչ կերակուր. խոտ էինք հավաքում, անասունների պես խոտ էինք արածում: Աղ գտնվեր նե՛՛ աղել. կթաթխեինք աղին. ավելի համով կըլլար: Մեկ-մեկ հեռուն արաբներ կերևային. բեղևի (բեղվին) արաբները ոչ-խար-մոչխար շատ ունեին, ամմա տուն-տեղ չունեին. չադրներուն տակ կապրեին: Աղ քրիստոնյա արաբները մեզի կմեղքնային. քիչ մը փիլավ տային նե՛՛՛ ձեռքով-մատներով կըլպոտեինք, կուտեինք. չունքի ջիգյարը անու՛շ է...: Իմին երեք պզտիկ ձագուկներս ալ աքսորի ճամփաները մեռան: Անոր համար աս տարիքիս մեն-մենակ մնացած եմ...»⁹:

Յոթանասունի մոտ այդ դժբախտ կինը առաջին անգամ 1956 թ. ինձ հաղորդել է դերգոլյան թուրքալեզու երգաշարից հատվածներ, որոնք երգում էր աղեկտուր ձայնով՝ վերհիշելով իր դառն անցյալը, իր կորցրած զավակներին. արցունքներն անվերջ հոսում էին նրա աչքերից, ձայնը խզվում էր ու չէր կարողանում երգել. մի փոքր շունչ էր առնում, կրկին սկսում էր երգել ու կրկին արտասվել: Ըստ ականատեսների վկա-

9 Սվ. 2011, Վկ. 282, էջ 480:

յության, կոտորածն սկսվել է Սբ. Չատիկի կիրակի օրը, որպեսզի քրիստոնյաները ևս Քրիստոսի չարչարանքներին արժանանան: Այդ երգերն է հիշել նաև կին ականատես-վկա *Մարիամ Բաղդիշյանը* (ծնվ. 1909 թ., Մուսա լեռ).

«Չատիկ-կիրակի չաղըր սեօքիլեր,
Բիթին էրմենիլերի չեօլե դեօքիլեր,
Քէչի գիբի էրմենիլերի քեօքիլեր,
Դինինին ուղրունա էօլէն էրմենի»:

«Չատիկ-կիրակի վրանները քանդեցին,
Բոլոր հայերին անապատը լցրեցին,
Այծերի պես հայերին մորթեցին,
Հավատի համար մեռնող հայեր»¹⁰:

Եվ կամ՝

«Դեր Չօր դեդիքլերի բիյիք քասաբա,
Քէսիլէն էրմենի գէմէգ հեսաբա,
Օսմանլը էֆրադը դեօնմիշ դասաբա,
Դինինին ուղրունա էօլէն էրմենի»:

«Դեր Չոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան,
Հավատի համար մեռնող հայեր»¹¹:

Ապրելու տարրական պայմաններից զրկված հայ մայրերն իրենց ունեցվածքը թուրքական կառավարությանն ու զինված ավազակներին թողնելուց հետո, զգալով իրենց մոտալուտ վախճանը, իրենց սիրատուն զավակներին պահ են տվել բարի արաբներին, որպեսզի եթե իրենք նահատակվեն, գոնե իրենց երեխաները ողջ մնան:

Մնան փաստը ևս բանաստեղծական տեսք է ստացել հետևյալ երգի մեջ, որտեղ որդեկորույս մայրն շտապում է Խաբուր գետն անցնել, որպեսզի գնա ու գտնի «արաբի գյուղում» ապաստանած իր զավկին: Այդ երգը հաղորդել է *Թրվանդա Մուրադյանը* (ծնվ. 1905 թ. Խաբրերդ).

«Եօլ վեր, Խաբուր¹², եօլ վեր, գէչէլիմ չէօլի,
Էվլաթըմ չըս-չըփլախ արաբըն քէօյի,
Օյ անամ, օյ անամ, հալիմիգ եաման,
Դեր Չօր չէօլինդէ քալդըղըմ զաման»:

«Ճամփա՛ տուր, Խաբուր⁴, անապատն անցնեմ,
Չավակս մերկ-տկլոր արաբի գյուղումն է,
Վայ, մայրիկ, վայ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դեր Չորի անապատում մեր եղած ժամանակը»¹³:

Մարիամ Բաղդիշյանը ևս պատմել է, թե ինչպես ինքը հազիվ 5-6 տարեկան էր, երբ արքորի ճամփաներին իր փոքր քրոջ հետ անապատի ավազների վրա պառկած իրենց մայրիկի խոպոպների հետ էին խաղում՝ չիմանալով, որ նա արդեն մեռած է: Հետո ինչ-որ մի արաբ կին նրան տանում է իր տունը, որտեղ փոքրիկ Մարիամը չորս

10 Սվ. 2011, Վկ. 480, էջ 591:

11 Սվ. 2011, Վկ. 467, էջ 589:

12 Խաբուր/Հաբուր – Դեյր էլ Չորի մոտով հոսող գետ:

13 Սվ. 2011, Վկ. 508, էջ 694:

տարի փարչով ջուր է կրում ջրհորից: Եվ արցունքներով երգել է հետևյալ երգը.

<p>«Թիրքլեր բաշադը էվլաթ քաչըրմայա, Անալար դըյմադը եիզի էօփմէյա, Բաքթըմ, քի գիզլիջէ աղլըյօր եամանն, Դինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի»:</p>	<p>«Թուրքերն սկսեցին զավակ փախցնել, Մայրերը չհասցրին երեսը համբուրել, Տեսա՝ ծածուկ սաստիկ էին լաց լինում, Հավատքի համար հայերն են մեռնում»¹⁴:</p>
---	--

Այս ողբերգական իրադարձություններին ականատես-վկա յոզղատցի *Արշակունիի Պեպրոսյանը* (ծնվ. 1903 թ.) սրտաճմլիկ մի տեսարանի մասին է ինձ պատմել. «...Հետո սկսան աղջիկներին փախցնել, կնիկներին տանել մորթել, չոջուխներին գլուխները կտրել, գնդակի պես ասդին-անդին նետել: Ֆիլորի մորն ալ տարին, մորթեցին: Մեկն ալ երեխան գիրկը, մորը վիզը կտրել էին, չոջուխը մեռած մորը կուրծքը ուտելով ապրել էր, ամմա անոր գլուխն ալ ֆուտբոլի գնդակ ըրին»¹⁵:

Պատահում էր նաև, որ մայրերի մոտից փախցնում էին երեխաներին, հարսերին ու աղջիկներին բռնաբարում էին, հետո, կապկպելով, նետում էին ձորը կամ չորացած ջրհորների մեջ և կրակի տալով՝ բոլորին այրում.

«Էրմէնիլերի մադարայա դօղուրդուլար,
Քիրէջ դէօքիսի, աթէշ վերիսի եաքթըլար,
Օյ անամ, Օյ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Զօր չէօլինդէ քալդըղըմ գաման»:

«Հայերին քարանձավի մեջ լցրեցին,
Այրած կիրը կրակի տալով՝ վառեցին,
Վանյ, մայրիկ, վանյ, մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը»¹⁶:

Իսկ ողջ մնացողներն ողբում էին իրենց կորուստները.

<p>«Հայաթըն չէշմէսի բուզ գիրի աքար, Թիրք բաջըլարը չաղըրդան բաքար, Էրմէնի գէլիօր էլլերի բաղլը, Անալար աղլըյօր՝ չօջուղու՛մ դիյէ, Գէլինլեր աղլըյօր՝ քօջան դիյէ, Քըզլար աղլըյօր՝ նամուսու՛մ դիյէ»:</p>	<p>«Բակի ծորակը սառույցի պես է հոսում, Թուրք բաջիները վրանից են նայում, Հայերն են գալիս ձեռնակապերով, Մայրերն են լալիս՝ զավակս ասելով, Հարսերն են լալիս՝ ամուսինս ասելով, Աղջիկներն են լալիս՝ պատիվս ասելով»¹⁷:</p>
--	--

Դժոխային այդ իրարանցման մեջ մայրերը կորցնում էին զավակներին, զավակներն՝ իրենց ծնողներին.

14 Սվ. 2011, Վկ. 496, էջ 693:

15 Սվ. 2011, Վկ. 175, էջ 362:

16 Սվ. 2011, Վկ. 484, էջ 691:

17 Սվ. 2011, Վկ. 580, էջ 610:

«Դէր Ջօր չէօլինդէ շաշըրդըմ, քալդըմ,
Եիթիրդիմ անամը, եիթիրդիմ բաբամը,
Օ՛յ անամ, Օ՛յ անամ, հալիմիզ եաման,
Դէր Ջօր չէօլինդէ քալդըրդըմ զաման»:

«Դէր Ջորի անապատում շվարեցի, մնացի,
Մորս ու հորս այնտեղ կորցրեցի,
Վայ մայրիկ, վայ մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Ջորի անապատում մեր եղած ժամանակը»¹⁸:

Պետք է ենթադրել, որ այդ աննկարագրելի թոհ ու բոհի մեջ ծնողներին կորցրած, որք ու անօգնական հայ երեխաներն են հորինել այս կարգի երգերը: Հրագղանում բնակվող *Մաթենիկ Գույումջյանը* (ծնվ. 1902 թ., Կոնիա) հաղորդել է.

«Դէր Ջօր քէօփրիսի դարդըր. գէշիմէզ,
Քան օլմուշ սուլար. բիր թաս իշիլմէզ,
Անադան-բաբադան վազգէշիլմէզ,
Դինիսին ուղրունա էօլէն էրմէնի»:

«Դէր Ջորի կամուրջը նեղ է. անցնել չի լինի,
Ջրերն արնոտ են. մի թաս խմել չի լինի,
Մորից-հորից բաժանվել չի լինի,
Հայերն են մեռնում հանուն հավատքի»¹⁹:

Թեպետ անհայր ու անմայր մնացած հայ որբուկը, արաբ անապատականների մոտ գոյատևելով, մոռացել էր իր մայրենի լեզուն, սակայն չէր մոռացել քրիստոնեական խաչակնքումը, որն իրեն սովորեցրել էր իր իսկական հայ մայրը: Ստամբուլի «Սուրբ Փրկիչ» հայ ազգային հիվանդանոցի ծերանոցի բնակիչ, աղաքազարցի վերապրող, 90-ամյա *Միրենա Ալանանյանը* (ծնվ. 1910 թ.) չորս տարեկան էր, երբ թուրքերը կացինով սպանել էին իր հորն ու մորը: Անապատական արաբներն անծնող մնացած երեխային խնամել էին: Չորս տարի անց՝ 1918 թ. զինադադարից հետո, երբ որբահավաքներն անապատներից հավաքում էին հայ երեխաներին, տեսել են ոսկեգանգուր մազերով և կապույտ աչքերով ութ տարեկան դարձած աղջնակին, որի գեղեցիկ դեմքը դաջված էր կապույտ թանաքով և արաբի անուն էր կրում: Անկասկած նա հայ էր: Թեպետ նա մոռացել էր հայերեն խոսելը, սակայն չէր մոռացել քրիստոնեական խաչակնքումը, որը և նրա հայ քրիստոնյա լինելու ապացույցն էր: Միրենային հանձնում են հայկական որբանոց²⁰:

Ուստի հավատափոխ չլինելու, թուրքի կին չդառնալու, թուրք երեխաներ չծնելու համար հայ աղջիկները «Ձեռնե ի ձեռ բռնեցին, իրենք զիրենք Եփրն (իմա՝ Եփրատ) գետը նետեցին» երգել է մուսավեցի *Մարիամ Բադրիշյանը*.

18 Սվ. 2011, Վկ. 500, էջ 593:

19 Սվ. 2011, Վկ. 516, էջ 595:

20 Սվ. 2011, Վկ. 225, էջ 422-424:

«Գիղէն, գիղէն, էրմէսի քրզլար,
Բիր գին էօլիւմ բիզէ դիւշէր,
Դիւշմանա ավրաթ օլմամայա՝
Եփրատըն իշինդէ էօլիւմ բուլայլըմ»:

«Գնացնդ-գնացնդ, հայ աղջիկներ,
Մի օր մահը դեմ կգա մեզ,
Թշամուն կին չդարձած՝
Եփրատի մեջ գտնենք մահ»²¹:

Տեղահանությունն ու կոտորածն արդեն ընդգրկել էր ոչ միայն Արևմտահայաստանն ու Կիլիկիան, այլև արևելյան ու կենտրոնական Անատոլիայի հայաբնակ գավառները, այլ կերպ ասած՝ ամբողջ Օսմանյան Թուրքիան:

Ականատես վերապրող հայ կանանց հաղորդած հերոսական երգերը

Ողբերգական այդ օրերին հայ ժողովրդի հոգում վերազարթնեց դարերի խորքից եկող «մահ իմացյալը» ստրուկ կյանքից նախընտրելու և բռնությանն ուժով դիմադրելու հերոսացման իր խիզախ ոգին:

Նույն տարվա հուլիսին Մուսա լեռան յոթ գյուղերի գրեթե բոլոր բնակիչները որոշում են չենթարկվել տեղահանության կորստաբեր հրամանին:

Բողոքի ու վրեժխնդրության զգացումը համակում է բոլորին: Այր ու կին, մանուկ ու ծեր, թողնելով իրենց ունեցվածքը, բարձրանում են Մուսա լեռան անմատչելի գագաթը՝ կոպով դիմադրելու թշամու բազմահազար գորքերին: 53 օր համառ մարտեր են մղվում: Այդ ընթացքում չորս լուրջ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Ըստ այդմ էլ հյուսվել է ժողովրդական պատմական խրոխտ վիպերգը, որը, ծնողներից լսելով, մտապահել ու մեզ է հաղորդել *Դշխուհի Դուդակյանը* (ծնվ. 1934 թ., Մուսա լեռ):

«Մենք մուսալեռցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ գենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզ կուզե տեղահան անել,
Անապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լինել շանսատակ,
Մենք կուզենք թողնել մի լավ հիշատակ.
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը ազգին պարծանք է:

...Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհվի թշամու առաջ,
Առյուծի նման կկռվենք քաջ-քաջ,
Ցիր ու ցան կանենք բանակը տաճկաց...»²²:

21 Սվ. 2011, Վկ. 592, էջ 612:

22 Սվ. 2011, Վկ. 635, էջ 622:

Եվ կամ՝

«Մենք յոթը գյուղով սարը բարձրացանք,
Թշնամու առաջ չխոնարհվեցանք,
Քառասուն օրում մենք շատ զոհ տվինք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:
Հայ, մուսալեոցիք, ջան, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք»²³։

Սակայն հակառակորդը նորանոր ուժեր է կենտրոնացնում ըմբոստ հայերին պատժելու համար։ Մուսալեոցիների պարենն ու զինամթերքն սպառվում են։ Հորդառատ անձրևն անօգտագործելի է դարձնում նրանց ունեցած ընդամենը երեք հարյուր որսորդական հրացանները։ Լեռան ծովահայաց կողմից օգնություն ստանալու հույսով նրանք ճարահատյալ սպիտակ սավաններն իրար են միացնում՝ մեկի վրա գրում. «Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են, փրկեցե՛ք», իսկ մյուսի վրա՝ Կարմիր խաչի նշան և պարզում լեռան լանջին։

Սեպտեմբերի 5-ին Միջերկրական ծովի խորքով անցնող ֆրանսիական «Կիշեն» մարտանավը նկատում և դանդաղեցնում է ընթացքը։ Թիթեղյա փոքրիկ տուփը վզին, մեջը օտար լեզվով գրված խնդրագրով, ծովն է նետվում 75-ամյա Մովսես Գըրըզյանը։ Նա լողալով հասնում է նավին, երեսը խաչակնքելով, ծնկաչոք նավապետին է ներկայացնում նամակը։ Սեպտեմբերի կեսերին ֆրանսիական նավերը մոտենում են Մուսա լեռանը և, վերցնելով ավելի քան 4000 մուսալեոցիների, փոխադրում են Պորտ Սայիդ, որտեղ նրանք պատասպարվում են բրեզենտյա վրանների տակ։

Պորտ Սայիդում անցկացրած չորս տարիների ընթացքում մուսալեոցի տղամարդիկ իրենց ապրուստը հայթայթում են սանրագործությամբ, գդալագործությամբ, իսկ կանայք՝ գորգագործությամբ, ասեղնագործությամբ և այլ տոհմիկ արհեստներով։

Վերապրողները պատմում են, որ Պորտ Սայիդի հրաշեկ ավազների վրա հայ մայրերը, մատերով փորագրելով, իրենց մանուկներին սովորեցրել են մեսրոպյան գրերը՝ մինչև որ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) նախագահ Պողոս Նուբարի ջանքերով վրանների տակ սկսել է գործել Սիսվան վարժարանը՝ կից հիվանդանոցով։

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ երկրի տարբեր վայրերում բռնկված հերոսամարտերի ընթացքում տղամարդկանց հետ հավասար, իրենց անձնագոհությամբ և քաջագործությամբ աչքի են ընկել նաև հայ կանայք։ Ինչպես Յոզղատում, Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից ծայր առած և չորս տարի անընդմեջ շարունակված Ազդաղի քառամյա պայքարում, թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ կոփողների մեջ իրենց հերոսությամբ աչքի են ընկել խմբապետ Արթինի կինը՝ Մարիամը, և հերոս Սամվել Ինճեյանի կինը՝ Գյուլիգարը, և շատ ուրիշներ, որոնք հանուն հայրենիքի ազատագրության պատրաստ են եղել զոհել իրենց կյանքը։ Իսկ 1915 թ. Մուսա լեռան բարձունքում 53 օր տեղի ունցած հերոսամարտի ընթացքում իր քաջությամբ աչքի է ընկել հերոսուհի Մանուշակ Նաշալյանը, որի մասին նույնիսկ երգ է հյուսվել.

23 Սվ. 2011, Վկ. 636, էջ 622-623։

«Պարանը մեջքին կապել էր,
Հրացանը ուսից կախել էր,
Կացինը ձեռքը բռնել էր,
Մեծ-մեծ քարեր շրջում էր,
Կովողներին օգնում էր,
Թշնամու ճամփան փակում էր,
Սրտի խորքից ասում էր.
«Գնդակս զուր թող չանցնի,
Թշնամու կուրծքը թող ծակի»...»²⁴:

Նույն թվի հոկտեմբերին Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի և Հարություն Ռաստկելենյանի ղեկավարությամբ կազմակերպած Ուրֆայի ինքնապաշտպանական հերոսամարտում իր աննկարագրելի սխրանքով հիշարժան է Խարբերդի Ամերիկյան քոլեջի շրջանավարտ Խանըմ Քեթենջյանը: Նրա քաջագործության մասին է պատմել թուրքական պահականոցի կոմիսար Յուսուֆ Էֆենդին, որն այդ բոլորը տեսել է իր աչքերով. «...Քիչ վերջը շրջապատուած էինք բոլորովին ... Զիլ ու սուր ձայն մը հրամայեց անձնատուր ըլլալ. չպատասխանեցինք. համազարկը կրկնուեցաւ աւելի մօտէն ... Երրորդ համազարկին՝ ներսի եւ դուրսի լամբերը փշրուեցան: Յարձակողները ներս խուժած էին արդեն: Քանի մը զէնքեր ալ պայթեցան: Ժխորը կ'ավելնար: Մէկը կը քաշկոտէին դէպի մզկիթին դուռը. մարդուն պաղատելու ձայնէն ճանչցայ որ, Գալապէտյունցի ոստիկան Ալին էր: Սիրտ ըրի նայելու թէ ինչ կ'ընեն: Աղօտ լոյսով տեսայ որ տաբատով՝ բայց կնոջ մազեր ունեցող մէկը չուան կ'անցներ անոր վզին: Զայն կախեցին լամբարին տեղ: Հրամայող սուր ձայնը՝ այդ կնոջական ձայնով մարդունն էր, որ սկսավ անուններ տալ և համբեց երեսունէ աւելի կանանց անուններ, որոնց բոլորին ալ «ներկայ» պատասխանեցին կնոջական ձայներ, որոնք բոլորն ալ տղամարդու լաթերով կիներ էին: Ստուգելէ վերջ որ ոչ սպաննուած ունէին և ոչ ալ վիրավոր, ամբողջը մէկէն երգելով հեռացան, առասպելական հերոսներու նման, որ երբ միտքս իյնայ, ոսկորներս իսկ կը սարսուան»²⁵:

Ուստի, երիտթուրքերի կազմակերպած համատարած սպանդի պայմաններում՝ տղամարդկանց հետ միասին նաև հայ կանայք երկրի մի շարք շրջաններում անհավասար կռիվ են մղել թշնամու գերազանց ուժերի դեմ: Թեպետ այդ ինքնապաշտպանական գոյամարտերը հաճախ մղվել են առանց ծրագրի, տարերայնորեն, մեկը մյուսից անջատ, բայց, այնուամենայնիվ, հերոսական պայքարի շնորհիվ, Յոզղատի Ագդադում, Վանում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Շապին-Գարահիսարում, Մուսա լեռում, Ուրֆայում և այլուր տասնյակ հազարավոր կյանքեր են փրկվել երիտթուրքական դաժանություններից: Քանի որ հայ ժողովուրդը՝ կին, թե՛ տղամարդ, մարտնչել է իր հայրենի հողի, ապրելու մարդկային տարրական իրավունքների և իր ազգային ինքնության պահպանման համար: Այդ ժողովրդական զանգվածային գոյամարտե-

24 Սվ. 2011, Վկ. 633, էջ 621:

25 Մանուկ Աւետեան, *Հայ ազգաբազրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշանայտնան եւ Զոր. Անդրանիկ (Վերլուծական հայեցողութեամբ և վատերական փունեայնէրով)* (Փարիզ, Imprimerie « Le Soleil », 1954), 329-330:

րում իրենց հարգանքի բաժինն ունեն նաև հայ խիզախ ու անձնագոհ կանայք, որոնք հավատարմորեն շարունակել են դարերի խորքից եկող մեր «Տիկնայք փափկասուն Հայոց աշխարհի» ուղենշած հերոսական ավանդույթները:

Այսպիսով, ի բնե հուզական և զգացմունքային կանայք անմիջականորեն իրենց վտիտ ուսերին են կրել հայերի տեղահանության, արքայի և կոտորածների ամբողջ տառապանքների ծանրությունը: Ուստի նրանք հանգամանորեն և պատկերավոր կերպով նկարագրել են Հայոց ցեղասպանության ողբերգական և հերոսական դրվագները:

THE TRAGIC AND HEROIC EVENTS OF THE ARMENIAN GENOCIDE ACCORDING TO THE TESTIMONIES OF THE WOMEN EYEWITNESS SURVIVORS. EPISODES

Verjine G. Svazlian

Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS RA, Armenia

SUMMARY

During over 60 years, owing to my consistent quests in the various regions of Armenia, as well as during my short-term personal or scientific trips to Syria, Lebanon, Egypt, Greece, France, Canada, the USA and Turkey, I have constantly searched and discovered representatives of the eyewitness survivors of the Armenian Genocide, including women, who have recalled their direct impressions through memoir-testimonies and historical song-testimonies.

Women, who were emotional and sensitive by nature, have borne on their scraggy shoulders the whole weight of the sufferings of the deportation, the exile and the massacre of the Armenians. Consequently, they have vividly described in detail the tragic and heroic events of the Armenian Genocide.

Keywords: Armenian Genocide, Western Armenia, Cilicia, eyewitness survivors, Armenian women, memoir-testimony, historical song-testimony

АРМЯНСКАЯ ЖЕНЩИНА ВО ВРЕМЯ ГЕНОЦИДА И ГЕРОИЧЕСКИХ САМООБОРОНИТЕЛЬНЫХ СРАЖЕНИЯХ. ЭПИЗОДЫ

Вержине Г. Свазлян

Институт археологии и этнографии НАН РА, Армения

РЕЗЮМЕ

На протяжении около 60 лет, благодаря кропотливым поискам как в различных районах Армении, так и в ходе краткосрочных личных поездок в Сирию, Ливан, Египет, Грецию, Францию, Канаду, США и Турцию, а также во время имевших место в этих странах научных конференций нам удалось найти свидетелей-очевидцев Геноцида, в том числе – женщин, которые передали свои непосредственные впечатления через свидетельства-воспоминания и песнь исторического характера.

Эмоциональным по своей природе женщинам довелось на своих хрупких плечах вынести всю тяжесть депортации, ссылок и погромов армян. Поэтому они подробно и образно описывали трагические и героические события Геноцида армян.

Ключевые слова: Геноцид армян, Западная Армения, Киликия, свидетель-очевидец, армянские женщины, свидетельства-воспоминания, историческая песня-свидетельство

REFERENCES

Avetian, Manuk. *Հայ ազատագրական ազգային յինամեայ (1870-1920) յուշամատենան եւ Զոր. Անդրանիկ (Վերլուծական հայեցողութեամբ եւ վաւերական տուեալներով)* [Memorial Book on the Armenian Liberation (1870-1920) and General Andranik (With Analyzing Discretion and Documental Data)]. Paris, 1954.

Svazlian, Verjine. *Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը* [Cilicia: The Oral Tradition of the Western Armenians]. Yerevan: AS ASSR, 1994.

Svazlian, Verjine. *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ* [Armenian Genocide: Testimonies of the Eyewitness Survivors]. Yerevan: “Gitut’yun” Publ., 2011.

Յուշամատենան Մեծ եղեռնի, խմբ. Գերսամ Ահարոնեան [Memorial Book on Great Genocide. Editor Gersam Aharonian]. Beirut: “Zartok” Daily Publ., 1965.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Վերծինն Գ. Սվազլյան, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող:

Ուսումնասիրության ոլորտները՝ արևմտահայոց պատմական հիշողությունը և բանավոր ավանդույթը:

Էլ. փոստի հասցե՝ vsvaz333@yahoo.com

Verjine G. Svazlian, Honoured Scientist of the Republic of Armenia, Doctor of Sciences (Philology), Leading Researcher at the Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Armenia.

Research fields: the historical memory and the folklore of the Western Armenians.

E-mail address: vsvaz333@yahoo.com

Вержине Г. Свазлян, Заслуженный деятель науки Республики Армения, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии и этнографии Национальной Академии наук Армении.

Область исследований: историческая память и устное народное творчество западных армян.

Эл. почта: vsvaz333@yahoo.com